

BOA ARŞİVİNDE BULUNAN FERMAN ve BERATLARDAKİ TEZHİP SÜSLEMELERİ

The Illumination Decorations in the Edicts and Certificate Found in the Boa Archive

Burak Muhammet GÖKLER¹

Özet

Orta Asya coğrafyasında M.Ö. XVIII-XII. yüzyıllar arasında kullanılmaya başlanan tezhip, kitap süsleme sanatlarından birisi olup Türk-İslam devletleri için oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti'nde tezhip sanatı Fatih Sultan Mehmet dönemi ile başlatılmaktadır. Fatih devri ile başlayan ekol süreci Batılılaşma sürecine kadar devam etmiştir. 1700'lerin başlarına kadar klasik motifler olarak bilinen palmet, rumi, kıvrık dal, lale, karanfil, münhani, hatayi ve süsen gibi bezemeler sıkça tercih edilmiştir. Ayrıca bu dönemde yapılan tezhipler genel olarak göze hoş gelen ve hattın önüne geçmeyen bir tasarım anlayışını yansıtmaktadır. Bir kitap süsleme sanatı olan tezhiple pek çok tarihi yazma ve belgede karşılaşılması mümkündür. Tezhibin en çok tercih edildiği Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere, divanlarda, vekainamelerde, nâmelerde, beratlarda, fermanlarda, cüzlerde, vakfiyelerde, icazetnamelerde ve antlaşma gibi metinlerde rastlanılmaktadır. Osmanlı Sultanlarının emirlerini veya aldığı kararları yansıtan fermanlar ile bir tayin, tahsis, imtiyaz gibi ayrıcalıkları göstermek için gönderilen beratlar tezhip sanatının uygulandığı önemli belgelerin başında gelmektedir. Bu belgelerin tezhip açısından tezyin edilmiş olması önemlidir. Bu kapsamda Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan II. Süleyman, III. Mustafa, I. Abdulhamid, III. Selim ve II. Mahmud dönemine ait olan 1688 ile 1826 tarihlerini kapsayan dokuz ferman ve berat tezyinat araştırma kapsamına alınmıştır. Değerlendirmeye alınan beş ferman ve dört beratın teknik, renk, desen ve kurgu açısından incelendiğinde özellikle motif bazında klasik dönemi kısmen devam ettirmektedir. Ancak dönemin diğer yazma eserlerine bakıldığında barok, rokoko ve ampir üsluplarının etkisinin daha belirgin olarak hissedildiği görülmektedir. Kurgu bakımından belgeler kendi sınıfında irdelendiğinde birbirlerinin birer tekrarı niteliğindedir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, burak.gokler@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5035-6756.

Bu husus 1826'lı yıllardan sonraki belgelerde imparatorluk üslubunun etkisiyle değişkenlik ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Batılılaşıma, Berat, BOA, Ferman, Osmanlı, Süsleme

Abstract

The art of illumination, which is one of the book ornamentation arts and started to be used in Central Asia in the 18th to 12th centuries B.C., has an important place for Turkic-Islamic states. The tradition of illumination in the Ottoman Empire was initiated during the reign of Fatih Sultan Mehmet and the process persisted until the Westernization process. Classical motifs such as palmette, arabesque, sinuous branch, tulip, carnation, münhani, hatayi, and lily were frequently preferred until the early 1700s. Moreover, illuminations from this period generally reflected a design aesthetic that was visually appealing and did not overshadow the calligraphy. As a form of artistic embellishment for books, illumination can be seen in many historical manuscripts and documents. Illumination is seen in texts such as the Quran, as well as in divans, chronicles, epistles, berats (imperial decrees), fermans (royal edicts), juz' (Quranic sections), vakfiyes (endowment deeds), icazetnames (licenses), and treaties. Fermans reflecting the orders or decisions of Ottoman Sultans and berats sent to signify appointments, allocations, and privileges were among the significant documents adorned with illumination. The embellishment of these documents holds particular importance from the aspect of illumination. In this context, nine decrees and berats dating between 1688 and 1826, corresponding to the reigns of Sultan II. Süleyman, Sultan III. Mustafa, Sultan I. Abdulhamid, Sultan III. Selim, and Sultan II. Mahmud, and kept in the Ottoman Archives of the Prime Ministry, were included in the present study on the illumination decoration. Examining these five decrees and four berats from the technical, color, pattern, and composition aspects, it was determined that they partially continued the classical era, particularly from the aspect of motifs. However, when compared to other contemporary manuscripts, the effects of baroque, rococo, and neoclassical styles become more prominent. Comparing the documents to their own class in terms of composition, they seem to be variations of each other. This aspect varies in the documents after 1826 due to the effects of imperial style.

Keywords: Westernization, Berats (Imperial Decrees), Fermans (Royal edicts), Ottoman, Ornament

Giriş

Arapça altınlamak veya altınla süslemek manasında kullanılan tezhip, kitap süsleme sanatlarının önemli bir dalını oluşturmaktadır. Bu sanatla uğraşanlara ise müzehhib adı verilmektedir (İ. A. Birol 2012: 61-62). Tezhip için “*yazının elbisesi*” şeklindeki yorum belki de bu sanatı (A. Ersoy 1988: 7) betimleyen en kısa ve net tanımlamadır.

Zemin doldurma, halkâri, zerefşan, zerenderzer (A. F. Baysal 2019: 421) ve çift tahrir (İ. Birol 2012: 61-62) gibi teknikleri bulunan tezhibin tarihi geçmişi M.Ö. XVIII-XII. yüzyıllar arasında başlamaktadır. Orta Asya’da kâğıdın icat edilmesi akabinde Türklerde resim, minyatür ve tezhip sanatı gelişme göstermiştir (İ. Binark 1975: 28) ki Hunlar, Göktürkler, Emeviler, Abbasiler, Karahanlılar, Selçuklu, İlhanlı, Timurlu ve Osmanlı’yı da kapsayan uzun bir dönem içerisinde kullanılagelmiştir (A. F. Baysal 2019: 421-429). Tezhibin Anadolu’ya taşınması ve Osmanlı’ya geçmesiyle birlikte özellikle de XV. ve XVI. yüzyılda zirve dönemini yaşamıştır (İ. Binark 1975: 28).

Osmanlı’nın ilk yüzyıllarına ait tezhipler maalesef günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu devre ait en erken örnek Sultan II. Murad dönemine ait 1437 tarihli mûsikî nazariyat kitabıdır. Burada da Memlûk ve Timurlu etkilerinin baskın olduğu görülmektedir (Z. Tanındı 2003: 872) (F. Ç. Derman 2002:466). Osmanlı’nın tezhip ekolleri Fatih dönemi ile kendini göstermektedir (G. Küpeli 2009:474-494). Bu dönem belgelerinde tezhip süslemesinde en sık kullanılan bezemeler arasında, rumi, münhani, kıvrık dallar, seberk, pençberk, asma yaprakları, yıldız çiçekleri, nilüferler, hatayiler bulunurken, klasik dönemde iri çiçekler, yapraklar, hatayiler, güller, yıldız çiçekleri, girift dolamalar, lale, rozet çiçekler, bulutlar, kıvrık dallar işlenmiştir (A. F. Baysal 2019: 431-432). Rumi ve palmet örgeleri ise her dönemde tercih edilmesiyle dikkat çekmiştir.

Yapılan araştırma ve çalışmalarda yazma eser kütüphanelerinde yer alan Osmanlı Devleti de dahil olmak üzere birçok devletin cilt ve tezhip süslemeleri ile ilgili araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan ve süslemeleriyle dikkat çeken klasik ve Batılılaşma Dönemine ait 9 ferman ve berat belgelerinin tezhip süslemelerinden örnekler değerlendirmeye alınmıştır. Arşivde yer alan çok sayıdaki berat ve fermanlar bazı çalışmalara konu olduğu için özellikle de iki dönemi de kapsayabilecek (klasik-batılılaşma) örnekler seçilmiş, dönemsel farklılıklar belirlenmeye çalışılmıştır. Diğer belgeler ise karşılaştırma ve değerlendirme bölümünde irdelenmiştir.

1. Berat ve Fermanlar

1.1. II. Süleyman Dönemine Ait Ferman²

Sultan II. Süleyman dönemine ait 1688 tarihli ferman, Kudüs'te Rum ruhbanlarının idaresinde bulunan Kumame Kilisesi ve Beytullah'ın bahçelerine zorla el koyan Frenk rahiplerinin men edilmesiyle ilgilidir. 28 satırdan müteşekkil olan belge, 46,5 x 74 cm ölçülerine sahiptir.

Aharlı bir kâğıt üzerine siyah mürekkep ile yazılan fermanın üst ve sağ tarafı tamamen bezemeler ile tezyin edilerek zemin doldurma uygulanmıştır. Sağ taraftan başlayan halkâri tekniğindeki hatayı, penç ve rumi motifleri üst kısmı da kaplayarak ana kompozisyona bir fon oluşturmaktadır.

Belgenin üst ve orta kısmına konumlandırılan ana kompozisyon üçgen formda ele alınmıştır. Üçgeni oluşturan çizgi halkâri ile çizilmiş olup dıştan dilimli hançer³ yapraklarıyla dekore edilmiştir. Üçgen formunu altta tamamlayan sultanın tuğrası halkâri ve tahrirlidir. Tuğranın iç kısmında mavi ve sarı zemin üzerine işlenen penç çiçekleri dikkat çekmektedir.

Tuğranın hemen solunda tahriri ile birlikte palmet motifi şemasını veren çerçevenin iç kısmında palmet ve palmeti içten ve dıştan kuşatan pençlerle karşılaşılmaktadır. Yine bu kompozisyonun üstünde iç içe geçmiş iki palmetin içleri pençlerle doldurulmuştur. Tuğranın sağında alt bölüme yerleştirilen ve dilimli dış çerçevesi tahrirli ve halkâri olarak verilen bölümün iç kısmı rumi motifleri ve gülbezeklerle dolgulanmıştır. Bu kompozisyonun üstünde çerçevesi dilimli bir madalyon yer almaktadır. Madalyonu meydana getiren çerçeveler rumilerle desteklenmiştir. Kompozisyonun iç kısmında ise mavi, sarı ve kırmızı zemin üzerine farklı renklerde pençlere yer verilmiştir.

Üçgen formun orta eksenine yerleştirilen büyük madalyon içte ve dışta palmet formunda değerlendirilmiştir. İç bölümlerinde ise farklı renklerdeki hatayı ve pençlerle karşılaşılmaktadır. Süslemenin hemen üstünde sarı renkte, içi penç dolgulu iki saz yolunun ortası kırmızı zemin üzerine pençlerle değerlendirilmiştir. Formun iç kısmı tamamen sarı, kırmızı ve mavi renk tonlarındaki penç, hatayı ve yapraklarla düzenlenmiştir.

Ana kompozisyonun sol tarafına Hatt-ı Hümayun (M. S. Kütükoğlu 1997: 485-488) levhası konulmuştur. Üç ayrı panoya taksim edilen levhanın altında, etrafında hatayı ve pençlerle çevrili *“Emr-i hümayûnum mücebince amel oluna”* yazısı bulunmaktadır. İkinci kısmın dış hattını tahrirli ve dilimli bir dekoratif kemer oluşturmaktadır. Bu kemerin iç kısmında rumilerden meydana getirilmiş ikinci bir desen kurgusu oluşturulmuştur. Her iki çerçevenin içleri farklı renkteki pençlerle kompoze edilmiştir. Bu anlayış, motifi iki yanda destekleyen ikinci kompozisyonlarda yinelenmiştir. Üst bölümde ise pençlerin bulunduğu tığ, alanı tezyin ederken levha üç yönden tahrirli ve halkâri çerçeve ile sınırlandırılmıştır.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). MFB-844.

³ Bu motif hançer, kenger veya saz yolu olarak bilinmektedir.

Levhanın sağ üst köşesinde hatayi, rumi ve pençlerden müteşekkil iç içe geçmiş şems motifi ile karşılaşılmaktadır. Ana kompozisyonun sağında ise farklı motiflerin ahenk içerisinde verilmesiyle bir madalyon oluşturulmuştur. Madalyonun merkezinde, ortasında penç bulunan çok kollu yıldızdan çıkan hatların içi penç dolgulu palmetlerle dışa doğru genişlemektedir. Bu genişleme penç ve hatayilerle devam etmiş ve sonda tahrirli ve halkâri bir daire ile kuşatılmıştır. Çerçeveyi simetrik olarak kuşatan ve yapraklarla dış çerçevesi palmet olarak oluşturulan kompozisyonun içi de hatayi ve pençlerle doldurularak kompozisyon nihayetlendirilmiştir (Görsel 1).

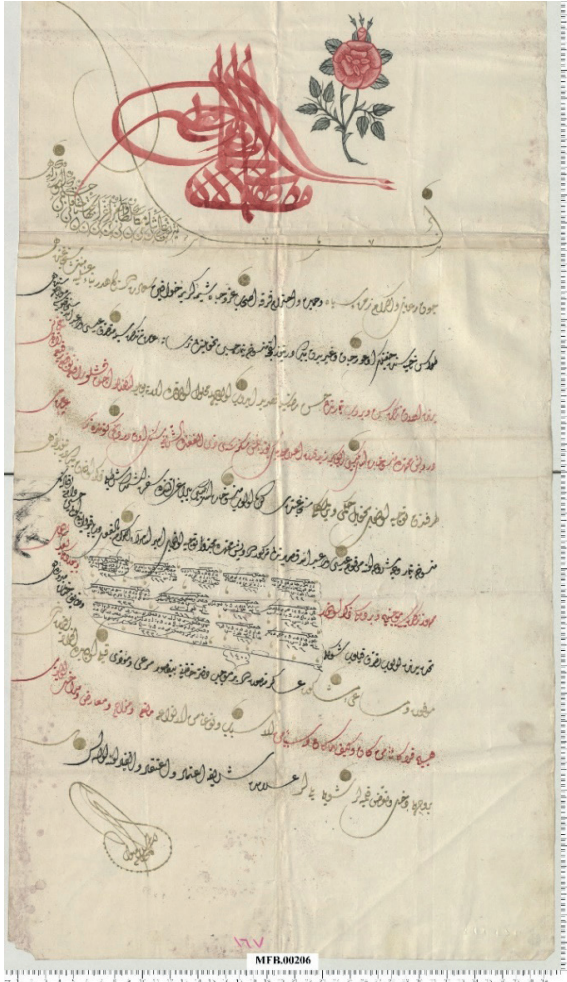
Görsel 1: II. Süleyman Dönemine Ait Ferman

1.2. III. Mustafa Dönemine Ait Berat⁴

Osmanlı Sultanı III. Mustafa dönemine (1757-1774) ait olan berat üzerinde tam bir tarih saptanamamıştır⁵. Konu bakımından Tavas nahiyesi Urgunkan karyesinde İsa veled-i Abdullah'tan mahlul kalan tımarın Derviş Mehmed'e tevcih edildiği ile ilgili bilgileri içermektedir. On iki satırdan oluşan berat, 39 x 103 cm ölçülerinde düzenlenmiştir.

Aharlı bir kâğıt üzerine siyah, kırmızı ve altın yaldızlı mürekkep ile yazılan metnin üstünde kırmızı ve çok özen gösterilmemiş sultanın tuğrası yer almaktadır. Tuğranın hemen sağına ise yeşil saplı ve yapraklı kırmızı bir gül motifi kondurulmuştur.

Metni oluşturan satırların duraklama yerlerine tahrirsiz halkârî dairesel durak noktaları eklenmiştir (Görsel 2).

Görsel 2: III. Mustafa Dönemine Ait Berat

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_00206_001.

⁵ Bazı ferman ve beratlarda tarih tespit edilememiştir. Bu sebeple sultanın saltanat yılları verilmiştir.

1.2. I. Abdulhamid Dönemine Ait Berat⁶

Sultan I. Abdulhamid dönemine ait olan berat (1774-1789), Haremeyn Muhasebesinden Hasan'ın vefatı ile mahlul kalan feraşet cihetinin Kaşifzade Şeyh Hediyeullah'a tevcihi ile ilgilidir. Belge 7 satırdan müteşekkil olup 67,5x 157 cm ölçülerindedir.

Aharlı bir kâğıt üzerine yeşil, kırmızı, mavi ve altın yaldızlı mürekkeple yazılan belgenin üst bölümüne üçgen formlu bir kompozisyon yerleştirilmiştir. Kompozisyonun dış hattını oluşturan halkâri ve tahrirli çizgiler dıştan yapraklarla çevrelenerek dendanlanmıştır. Formu alt kısımda tamamlayan altın yaldızlı sultanın tuğrasında kırmızı, yeşil ve mavi renkler dikkat çekerken boşluklar pençlerle ve goncagüllerle kompoze edilmiştir. Tuğranın hemen üstünde konumlandırılan salbekli şemsin detaylarında şems bölümünün akantlı “C”lerle oluşturulduğu ve iç kısmında mavi zemin üzerine pençlerin yerleştirildiği görülmektedir. Çerçevenin iç kısmı tuğradan başlayıp tepe bölümüne kadar hançer, penç, lale ve hatayiler ile dolgulanmıştır.

Birincil kompozisyonun iki köşesine altın yaldızlı olarak iki farklı bitkisel süsleme işlenmiştir. Sağ tarafta gül, sol tarafta ise hatayi motifine rastlanmaktadır.

Metni oluşturan yazıların zeminine zerefşan uygulanmıştır. Bununla birlikte metin araları dolama dallar arasına atılmış hatayi ve penç motifleriyle hareketlendirilmiştir (Görsel 3).

Görsel 3: I. Abdulhamid Dönemine Ait Berat

1.3. III. Selim Dönemine Ait Ferman⁷

Sultan III. Selim dönemine ait olan ferman (1789-1807), Rusya'nın Mora Konsolosluğu tercümanı Nikola Dode Kapitola'nın hizmetkarı Anastas veled-i Yani'nin himaye edilmesi ile ilgili konuyu içermektedir. 7 satırdan müteşekkil olan belge 54,5 x 79 cm ebadındadır.

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_268.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_948.

Aharlı kâğıt üzerine siyah mürekkep ile yazılan belgenin yarısı kompozisyona yarısı metin bölümüne ayrılmıştır. Üçgen formunu iki yandan oluşturan zencerek görünümü, birbirine kavisli ve karşılıklı olarak yerleştirilmiş, içleri ise sarı zemin üzerine kırmızı gül motifleri dolgulanmış akant yaprakları ile meydana getirilmiştir. Bu kompozisyon üstte, yeşil zemin üzerine ortasında “C” kıvrımlı kulpları, akant detayları ve gülbezekleriyle ile dikkat çeken vazo motifi ve bunu dışarda kuşatan akantlı “S” kıvrımlarıyla tamamlanmıştır.

Kompozisyonun iç kısmı üç yönden yeşil boya ile çevrelenmiş, zemini ise koyu kahverengi olan tahrirli sultanın tuğrası ile hareketlendirilmiştir. Çerçevenin köşe boşlukları, sap kısımları kurdeleler ile bağlanmış, pembe gül, sarı gülbezek ve yeşil yapraklardan oluşan buketler ile değerlendirilmiştir. Üç yönden kompozisyonu sınırlandıran yeşil ve pembe renkli zencerek geçmenin üst kısmından yeşil drape perdeler sarkıtılmıştır (Görsel 4).

Görsel 4: III. Selim Dönemine Ait Ferman

1.4. III. Selim Dönemine Ait Ferman⁸

Osmanlı Sultanı III. Selim’e ait olan ve 1790 tarihli ferman, Selanik’in Sicilyateyn konsolosu yanında tercüman olan Acı Yorgaki’nin ölümünün akabinde Memomanuel veled-i Karacoğlu’nun tayin edilmesi konusunda gönderilmiştir. Sekiz satırdan oluşan belge 53x76 cm ebatlarındadır.

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_493.

Aharlı kâğıt üzerine siyah mürekkep ile yazılan belgenin üst ve orta noktasına konumlandırılan sultanın tuğrası bordo renkte tahrirsiz olarak uygulanmıştır. Tuğranın sağ ve sol yanına üst tarafa doğru uzanan iki bitkisel motif uygulanmıştır. Sağ tarafa konumlandırılan yeşil yapraklı ve saplı lale, barok tarzın yansımasıdır. Sol tarafta yine yeşil saplı ve yapraklı motifte açmamış bir goncagül ile açmış pembe gül nakşedilmiştir.

Fermanın satır aralarındaki duraklar tahrirsiz sıvama altınlar ile doldurulurken, satır boşlukları zerefşan ile zenginleştirilmiştir (Görsel 5).

Görsel 5: III. Selim'e Ait Ferman

1.5. III. Selim Dönemine Ait Tercümanlık Beratı⁹

Sultan III. Selim dönemine ait olan berat, Sicilyateyn Devleti, Selanik konsolosu yanında bulunan tercüman Acı Yorgaki'nin vefatından dolayı Memomanuel veled-i Karacaoğlu'nun tayin edilmesi ile ilgili tercümanlık bilgisini içermektedir. On dört satırdan müteşekkil belge, 52,8 x 145 cm ebatlarında ele alınmıştır.

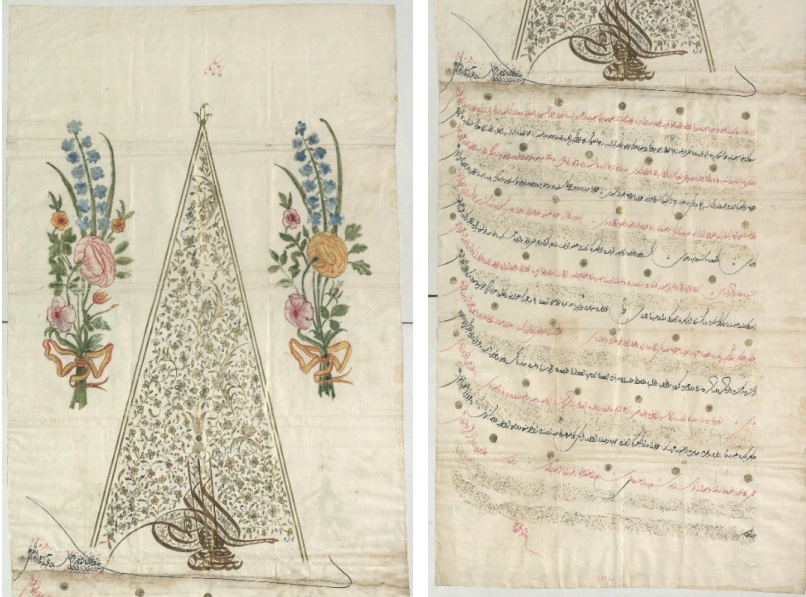
Aharlı bir kâğıt üzerine siyah mürekkeple yazılmış berat halkârî olarak cetvelle çekilmiş üçgen formu bir kompozisyonundan oluşmaktadır. Formun alt kıs-

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_494.

minı dolduran altın renkli sultanın tuğrası ile bir ahenk içerisinde verilen halkârî pençler, lale ve saz yolu ile bir bütünlük arz ederek tepe kısma kadar uzanmaktadır.

Üçgen süsleme kompozisyonuna iki bitkisel motif eşlik etmektedir. Sağ tarafta yeşil sapları birbirine fiyonk ile bağlı dallardan yükselen kırmızı ve sarı renkteki gülleri, mavi tondaki süsenler ve yeşil yapraklar tamamlayarak çiçek buketini meydana getirmektedir. Benzer bir kompozisyon kurgusu sol taraftaki bukette tekrarlanmış olup burada lale motifi de ekstra olarak karşımıza çıkmaktadır.

Beratin satır durakları altın ile sıvanmış, tahrirsiz yuvarlak formlarla belirginleştirilmiştir, Satır araları ise zerefşan ile dolgulanmıştır (Görsel 6).

Görsel 6: III. Selim Dönemine Ait Berat

1.5. II. Mahmud Dönemine Ait Ferman¹⁰

Sultan II. Mahmud dönemine ait olan 1809 tarihli ferman, Sultan Mustafa Evkafı'na bağlı Üsküdar'daki Doğancılar çarıkçı dükkanlarındaki çalışan esnaf ile Saray-ı Atik Helvahanesine bağlı Yenikapı çarıkçı dükkanlarında çalışan esnafın mallarını satabilecekleri bölgeleri belirleyen beratın cülus münasebetiyle tecdidini içermektedir. Otuz satırdan oluşan ferman 52 x 92 cm ebatlarında ele alınmıştır.

Aharlı kâğıt üzerine siyah mürekkeple yazılan belgenin üst bölümünde alttan geniş başlayıp üste doğru volütler ve kırılmalar yaparak devam eden siyah renkli, tahrirli hat ile dekoratif bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu çerçeveyi tepede sarı, mavi, kırmızı ve yeşil tonlardan oluşan yaprakların bir araya gelerek oluşturduğu hatayı tamamlamaktadır. Formun alt tarafını kapatan II. Mahmud'un tuğrası tah-

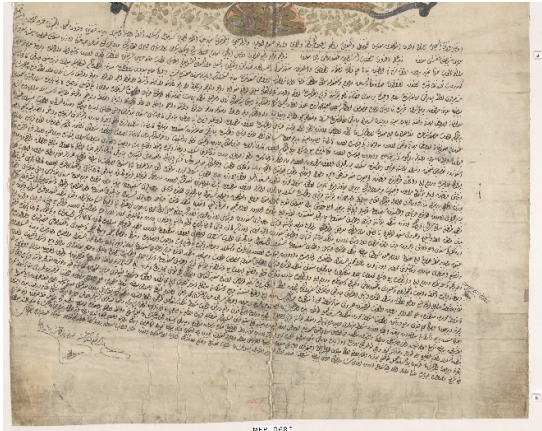
¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_685.

rirli ve halkâri olarak yapılmıştır. Bununla birlikte sarı, kırmızı ve mavi renkler tuğrayı dikkat çeker bir hale getirmiştir.

Tuğra ile birlikte formun iç kısmında dikkat çeken altı kompozisyon söz konusudur. Tuğranın hemen solunda lacivert, kırmızı ve sarı renkte genel hattı palmet olan ancak iç kısmı rumi ve pençerle dolgularan bir bezeme anlayışı yer almaktadır. Sağ tarafta “*mücebince/gereğince amel oluna*” ibaresinin bulunduğu Hatt-ı Hümayun levhası bulunmaktadır. Levanın üst bölümü, tepesi palmetle nihayetlenen dekoratif bir kemer ile sınırlandırılmıştır. Üç ayrı paftaya taksim edilen hümayunun ortasındaki tezhip başlık tipinde ele alınmış ve klasik bir özellik ortaya koymuştur. Yazıyı çevreleyen sarı ve tahrirli dilimli kartuş, köşelerdeki mavi, pembe ile sarı goncagül ve pençerle bir sınır meydana getirmiştir. İkinci bölümde dış hattı tahrirlenmiş halkâri bir düzenleme gösteren palmet çerçevesi ile karşılaşılmaktadır. Bu çerçevenin iç kısmında lacivert ve kırmızı zemin üzerine gül motifleri pembe, mavi ve sarı renklerle verilirken orta eksene yerleştirilen halkâri rumiler bir palmeti meydana getirmiştir. Kompozisyon üstte yeşil tığlarla nihayetlendirilmiştir. Hatt-ı Hümayun’un etrafına halkâri ve tahrirli cetvel çekilerek tamamlanmıştır.

Tuğranın üstünde etrafı tahrirle belirlenmiş, kırmızı, sarı, mavi ve pembe renklerin yer aldığı bir münhani kompozisyonu yer almaktadır. Ortasında sekiz kollu yıldız ve gül bulunan kompozisyonu iki yandan palmetler ve pençer kuşatmaktadır. Münhaninin iki yanına kırmızı ve siyah renkli palmetler yerleştirilmiştir. Üstünde ise benzer renk tonlarıyla iç kısmı palmet ve pençerle oluşturulmuş bir madalyon bulunmaktadır.

Çerçevenin iç kısmındaki bütün tezyinat kurgusu halkâri olarak verilmiş, gülbezek motifleri ve yaprakları zemin oluşturmaktadır. Formun sağına ve soluna konumlandırılan yeşil sapları fiyonk ile bağlanan lale, goncagül ve gül demetleri belgeyi tezyin eden son detaylar olmuştur (Görsel 7).

Görsel 7: II. Mahmud Dönemine Ait Ferman

1.6. II. Mahmud Dönemine Ait Ferman¹¹

Sultan II. Mahmud dönemine ait olan 1820 tarihli ferman, Sultan III. Ahmed'in Enderun'da bulunan kütüphanesi evkafına ait Ayazma Sarayı civarında mücessem basmacı esnafının tabi olacakları şartlar ile ilgili konuyu içermektedir. Kırk altı satırdan müteşekkil olan yazı 56 x 124 cm ölçülerinde ele alınmıştır.

Aharlı kâğıt üzerine siyah mürekkep ile yazılan fermanın üstünde kırmızı, mavi, yeşil ve tonlarındaki içe ve dışa doğru C kıvrımı yapan akant motifleri ile bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu çerçeve dekoratif bir şekilde aşağıdan yukarıya doğru kademeli ve yumuşak hatlar ile daralmaktadır. Çerçeveyi alttan tamamlayan ve iç kısma doğru yükselen sultanın tuğrası tahrirli ve halkârî olarak yapılmıştır. Tuğranın iç kısmını dolduran kırmızı ve mavi renkler goncagül, hatayi ve stilize edilmiş yapraklarla birlikte verilmiştir.

Tuğranın hemen sağında kırmızı, mavi, yeşil ve sarı tonlardaki akantlı “C” kıvrımlarının oluşturduğu kartuşun içerisinde “*mücebince/gereğince amel oluna*” yazının bulunduğu Hatt-ı Hümayun bulunmaktadır. Sol tarafta dış kısmı mavi akantlarla belirlenmiş, iç kısmında ise yeşil zemin üzerine pembe ve lila renkte goncagül ve gülün yer aldığı “S” kıvrımı görülmektedir. Üstte yan yana konumlandırılmış olan palmet çerçeve, siyah, kırmızı kontur ile meydana getirilmiştir. Çerçevenin iç kısmında ise yeşil zemin üzerinde gül, yıldız çiçeği ve gülbezeklere rastlanmaktadır. Kompozisyonu üstte tamamlayan biri büyük diğeri küçük olarak verilen şemse motiflerinin sınırları halkârî ile çizilmiştir. Büyük şems motifinin merkezinde bulunan vazo motifinden çıkan gülbezekler yukarı ve yanlara doğru uzanırken bu süsleme kurgusu dıştan rumilerin meydana getirdiği palmet motifi ile kuşatılmıştır. Kalan boşluklar ise gülbezekler ile değerlendirilmiştir. Küçük şems, mavi zemin üzerinde gülbezeklerle dekore edilmiştir. Çerçevenin iç kısmı ise tamamen halkârî olarak hatayi, yıldız çiçekleri, çarkıfelek çiçekleri ve yapraklarla bezenmiştir.

Belgenin büyük bir bölümünü kaplayan merkez kompozisyona iki yanda yeşil sapları kurdele ile birbirine bağlanmış, gül, kasımpatı ve gülbezeklerin yer aldığı çiçek buketleri desteklerken tepe kısmına konumlandırılan akantlı “C” yapraklarının oluşturduğu çerçeve gül bezemesi ile hareketlendirilmiştir. Kompozisyonun köşebentlerine ise sarı zemin üzerine mavi, kırmızı, yeşil tonlarında palmet, akant yaprakları, palmet ve gül nakşedilmiştir.

Fermanı üç yönden tam, bir yönden ise yarım kuşatan bordürün iç kısmı halkârî olarak işlenmiş irili ufaklı hatayilerle doldurulmuştur (Görsel 8).

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_741.

Görsel 8: II. Mahmud Dönemine Ait Ferman

1.7. II. Mahmud Dönemine Ait Berat¹²

Osmanlı Sultanı II. Mahmud dönemine ait olan 1826 tarihli berat, Erzurum Gümrüğü ve tevabii mukataasından Hasankale ve tevabii tamga-yı sipah, Şüregel Sancağı bac-ı ubur ve tamga-yı sipah mukataalarına mutasarrıf olan Firuz ve Osman Ağaların hisselerini Erzurum Gümrükçüsü Mehmed Emin'in oğulları Abdurrahman, İshak ve Hasbi beylere sattıkları ile ilgili konuyu içermektedir. On altı satırdan müteşekkil olan belge 49,5 x 71 cm ölçülerine sahiptir.

Aharlı kâğıt üzerine kırmızı ve siyah mürekkeple ile yazılan metnin üstünde tahrirle belirlenmiş, halkârî ile yapılmış üçgen bir form yer almaktadır. Formun altına ve merkezine konumlandırılan ve renk skalası ile dikkat çeken sultanın tuğrası tahrirli ve halkârî olup tuğrayı kırmızı ve mavi renkler hareketlendirmektedir. Tuğranın hemen soluna konumlandırılan penç motifi, pembe, sarı ve mavi renklerle boyanmıştır. Sağda bulunan ve lacivert zemin üzerine yerleştirilen rumilerden müteşekkil palmetin iç kısmı sarı, pembe ve kırmızı rumi, palmet ve pençlerle dekore edilmiştir. Tuğranın üstünde ise sarı, lacivert ve kırmızı renklerden oluşan palmet formunun içi rumi ve kıvrım dallarla dolgulanmıştır. Bütün bu kompozisyona zemin olan ve formun içini dolduran halkârî bezeme ise pençler ve yaprakları olmuştur.

Üçgen formun iki yanına yeşil sapı, yaprakları ve pembe rengiyle gül motifleri yerleştirilmiştir. Altta ise sarı penç ve yaprakları formu desteklemiştir.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_693.

Berat üzerindeki satır aralıkları ise halkârî sade ve yuvarlak duraklarla be-
lirgin hale getirilmiştir (Görsel 9).

Görsel 9: II. Mahmud Dönemine Ait Berat

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Padişahların emirlerini veya aldığı kararları yansıtan fermanlar ile bir tayin, tahsis, imtiyaz gibi ayrıcalıkları göstermek için gönderilen beratlar tezhip sanatının uygulandığı önemli belgelerin başında gelmektedir. Padişah tuğralı olan ve doğrudan devlet yönetimi tarafından gönderilen bu evraklar sade bir şekilde gönderilmeyip tezyin edilmesi dikkat çekmektedir.

Genellikle Kur'an-ı Kerim'de en iyi örnekleriyle karşılaşılan tezhip süslemeleri sanatsal ve üslup açısından irdelendiğinde dönemsel farklılıklar ortaya koymaktadır. Fatih devri ile başlayan Osmanlı'nın tezhip anlayışı klasik ve Batılılaşma süreci döneminde bazı değişimler ve farklılıklar ortaya koymuştur. Bu farklılıklar kullanılan motiflerde ve kurgularında kendini göstermektedir. Klasik döneme has olan palmet, rumi, penç, şems, hançer (saz yolu), münhani, kıvrık dallar, hatayiler lale, gül ve bulut gibi pek çok temel bezeme Batılılaşma sürecinde de devam etmiştir. Fakat bu devamlılık süreklilik arz etmediği gibi tezhibin uygulandığı belge veya kitap sayfalarının önemine ve müzehhibin (tezhip ustası) bezeme bilgisine göre de değişiklik gösterebilmektedir.

Değerlendirmeye alınan dokuz belgeden beşi ferman, dördü ise beratır. Fermanların en erken tarihli örneği 1688 tarihi ile II. Süleyman'a, en geç tarihli örnek 1820 tarihiyle II. Mahmud dönemine aittir. Beratlarda ise Sultan III. Mustafa'nın (1757-1774) beratı erken tarihi oluştururken yine II. Mahmud dönemine ait 1826 tarihli berat en geç tarihli olarak belirlenmiştir.

Tarihsel aralıklar ön planda tutulduğunda 1688'den başlayıp ve 1826'ya kadarki alanı kapsayan geniş süre içerisinde klasik, barok ve rokoko sanat üsluplarının etkin olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte ampir üslubun yansımaları olan motiflerde açık bir şekilde seçilebilmektedir.

Belge metinlerinin genellikle üst kısmına konumlandırılan kompozisyonlar altta tuğra ile kapatılmış, aşağıdan yukarı doğru daralan bir çerçeve biçimindedir. Bu çerçeveler doğrudan bir üçgen formunu yansıtırken üç örnekte barok üslubun etkisiyle düz çizgisel hatlar; kıvrımlar, kırılmalar ve zencerek görünümüne dönüşmüştür.

Form dışında kullanılan teknikler arasında halkârî, zemin doldurma, zerefsan ve tahrir uygulaması yinelenerek tekrarlanmıştır. Bu hususa kullanılan renk skalası da eşlik etmektedir. Sarı, kırmızı, pembe, yeşil ve mavi tonlar sıkça tercih edilmiştir.

Belgelerde ortaya konulan bezeme kurguları özellikle irdelenen ferman ve beratlarda klasik motiflerin daha çok tercih edildiği yönündedir. Bu durumu zemin doldurmada kullanılan penç, hatayi motifleri ile birlikte diğer ana veya yardımcı bezeme konumundaki palmet, rumi ve süsenler daha destekler mahiyette karşımıza çıkmaktadır. Burada önem teşkil eden ve dikkat edilmesi gereken unsur aynı motiflerin Batılılaşma sürecinde de tekrar edilmesidir. Fakat tekrar edilen bazı bezemeler klasik tarzda verilirken bazıları işleniş açısından klasik tarzın dışındadır. Klasik dönemde rumilerle ve çizgisel hatlarla meydana getirilen palmetler, barok, rokoko ve ampir etkisiyle akant yapraklarından oluşturulmuştur. Ayrıca klasik dönemde karşılaşılan kurgu ve düzenin, fermanlar ve beratlar özelinde biraz serbest yapıldığı görülmektedir ki bu da tezhipte ve süslemesinde yeni arayış ile farklılaşmanın bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Benzer durum diğer motif kurguları içinde düşünülebilir.

Ferman ve beratların tezyininde kullanılan ve ön plan çıkan bezemeler arasında vazo, akant yaprakları, lale, klasik formun dışındaki zencerek, perde, fiyonk, kıvrık, kırık hatlar ve yıldız çiçekleri barok etkisinin birer yansıması şeklinde yorumlanabilir.

Değerlendirmeye alınan ferman ve beratların benzer örnekleri ile karşılaştırıldığında çok farklı desen ve kurgu anlayışının olmadığı görülmektedir. Klasik döneme (sakıpsabancimuzesi) ve III. Selim dönemine ait fermanlara bakıldığında form açısından üçgen veya selvi ağacı tasarımının tekrarlandığı, motif olarak ise benzerlerin yinlendiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır (T. Kıvılcım 2019: 82, 84, 92, 113, 154, 162) (Görsel 10-11).

Görsel 10. IV. Mehmed
Dönemine Ait Ferman (Sabancı
Müzesi)

III. Selim Dönemine Ait Fermanlardan Örnekler
(T. Kıvılcım)

Görsel 11. III. Selim Dönemine Ait Fermanlardan Örnekler (T. Kıvılcım)

II. Mahmud döneminden araştırmalara (B.B. Tekin 2008: 158-164) yansıyan fermanlar irdelendiğinde kısmen benzer anlayış devam ettirilse de ampirin etkisiyle değişimlerin olduğu ve motiflere imparatorluk üslubunu yansıtan bezemelerin katıldığı açık bir şekilde görülebilmektedir (Görsel 12).

Görsel 12: Sultan II. Mahmud Dönemine Ait Fermanlar (B.B. Tekin)

Batılılaşma sürecinin motiflerinin verilışı ve etkisini görmek için diğer tezhip bezemeleriyle mukayese etmek yerinde olacaktır. III. Selim dönemine ait bir divanda merkeze yerleştirilmiş kartuş ve etrafını saran sırt kısmı akantlı “C” kıvrımları ile üstte kompozisyonu tamamlayan güller hem müzehhibin ustalığını hem de rokokonun etkisini göstermektedir. Yine başka bir divanda klasik dönemin sakin ve gözü yormayan kurgu anlayışının yerine gelen barok ve rokoko etkili “C” kıvrımlar, akantlar ve vazodan çıkan güller renk skalası ile birlikte hattın önüne geçecek bir şekilde verilmiştir. Benzer anlayış bir vekainamede de görülmektedir. Barok ve rokoko etkili “C” kıvrım ve akantlara eşlik eden flöranlar tercih edilen renkleriyle farklılaşmaktadır (B.B. Tekin 2008: 99, 101, 103) (Görsel 13).

Divan

Divan

Vekainame

Görsel 13. III. Selim Dönemine Ait Tezhip Süslemeleri (Tekin)

II. Mahmud dönemine ait 1819 tarihli bir Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında süsleme anlayışının oldukça yoğunlaştığını ve Batılılaşma motiflerinin daha etkili hissedildiği görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'in serlevha sayfasında karşılaşılan motiflerin başında tûy halini almış ampir etkili akant yaprakları ve çelenk içerisine konumlandırılmış Mescid-i Haram dikkat çekmektedir. Yoğun bezemede klasik ve barok dönemde sıkça tercih edilen lalelerin yerini gül rengarenk gül demetleri almıştır. Bu döneme ait bir başka Kur'an-ı Kerim serlevhasında ferman ve beratlar kullanılan ve klasiği devam ettiren bezemeler terk edilmiştir. Hattın önüne geçen ve hat yazısını adeta kaybeden bezemede rengarenk akant yaprakları, güller ve gövdesi dilimlenmiş çiçekler dikkat çekmektedir. 1830 tarihli bir başka serlevhada Batılılaşma sürecinin süslemeye etkisi daha net bir biçimde anlaşılmaktadır. Serlevhanın merkezini oluşturan ayet bir kartuş içerisine alınıp küçültülmüş süsleme ise sayfanın tamamına yayılarak hattı geride bırakmıştır. Üstten ampir esintili bir perde ve bu perdeyi iki yanda taşıyan etrafı akant yaprakları ile çevrili iki sütünce iç kısımda gül, kasımpatı, "S" ve "C" kıvrımlar, gülbezekler, çan çiçekleri, sarkıt çiçekler, sepet içerisindeki gül ve laleleri kapsamaktadır (B.B. Tekin 2008: 132, 134, 136) (Görsel 14).

Sonuç

Türk-İslam Sanatının önemli süsleme sanatlarından birisi olan, kitap ve belge süsleme hususunda ön plana çıkan tezhip, Osmanlı Devleti sultanları emir ve buyruklarını bildirdiği ferman ve beratlarda da kendine yer bulmuştur. Beş ferman ve dört beratın değerlendirmeye alındığı belgelerden en erken örnek 1688 tarihi ile II. Süleyman'a ait fermanıdır. En geç tarihli örnek ise II. Mahmud dönemine tarihlendirilen (1826) berat olmuştur.

Değerlendirilen toplam dokuz belgeden 1'i II. Süleyman, 1'i III. Mustafa, 1'i I. Abdulhamid, 3'ü III. Selim, 3'ü ise Sultan II. Mahmud'un emirlerini içermektedir.

Ferman ve beratlar konu bakımından yasaklama, çeşitli konularla ilgili değişiklikler, tercüman, tayin ataması ve esnaflar ile ilgili konuları kapsamaktadır. Aharlı kâğıt üzerine yazılan belgelerde teknik olarak halkâri, zemin doldurma, zerefşan ve çift tahrir kullanılmıştır. Süsleme kompozisyonları genellikle metinlerin üst kısmına konumlandırılmış ve üçgen tasarım formu benimsenmiştir. Bu form hançer yaprakları ile dendanlanmıştır.

Belgeler tarihsel olarak klasik dönemin sonundan başlayarak ampir dönemi de içerisine alan geniş bir yelpazede (1688-1826) ele alınmıştır. Ancak süslemede kullanılan kompozisyonlar, dönem ve üslup olarak barok-rokoko ve ampir dönemle eşleşse de klasik motifler daha çok tercih edilmiştir. Özellikle klasik olarak nitelendirilen penç, rumi, palmet, hatayi, süsen, gül, lale, hançer yaprakları belgelerin değişmeyen tezyinatı arasında olduğu gibi baskın bir görünüm sergilemektedir. Bununla birlikte "S-C" kıvrımları, akant yaprakları, vazo, drape perde, çiçek demetleri, fiyonk ve dekoratif çerçeveler ise barok-rokoko esintili motifler olup II. Mahmud dönemi ile başlayan ampirin çok baskın olmadığı tespit edilmiştir.

Değerlendirmeye alınan belgeler, diğer örnekler ile karşılaştırıldığında benzer kurguların devam ettiği görülmekle birlikte, özellikle II. Mahmud dönemiyle imparatorluk üslubunun etkileri biraz daha fazla hissedilmektedir. Fakat aynı yüzyıllara ait, vekainame, divan ve Kur'an-ı Kerim'in serlevha sayfalarındaki motifler irdelendiğinde barok-rokoko ve ampir etkisinin çok net bir şekilde uygulandığı, hatta süslemenin yazının önüne geçtiği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak ferman ve beratlar, klasik süsleme üslubunu Batılılaşma dönemi içerisinde de devam ettirirken diğer tezhip süslemeli belgelerin Batılı üsluplarla şekillendirildiği açık bir şekilde görülebilmektedir.

Kaynakça

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_00206_001.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_268.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_493.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_494.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_685.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_693.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_741.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_948.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). MFB-844.

Baysal, Ali Fuat (2019). “Tezhip Sanatı”, *Türk İslam Sanatları Tarihi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 421-432.

Binark, İsmet (1975). *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Biröl, İnci Ayan (2012). “Tezhip”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul: TDV. Yayınları, 61-62.

Derman, F. Çiçek (2002). “Türk Tezhip Sanatını Asırlar İçinde Değişimi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınlar, 460-477.

Ersoy, Ayla (1988). *Türk Tezhip Sanatı*, İstanbul: Akyayınlar.

<https://www.sakipsabancimuzesi.org/koleksiyonlar-ve-arastirmalar/koleksiyonlar/329/426> (Erişim Tarihi: 16.10.2023)

Kıvılcım, Tülay (2019). *T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nde Bulunan III. Selim Dönemine Ait Fermanlardaki Tuğraların Tezhip Özellikleri Açısından İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Küpeli, Gülnijal (2009). “Saray Nakkaşhânesi ve XV. Yüzyılda Osmanlı Tezhip Sanatını Şekillendiren Üsluplar”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmi Mecmuası*, Bakü, 474-494.

Kütükoğlu, Mübahat S. (1997). “Hatt-ı Hümayun”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul: TDV. Yayınları, 485-488.

Tanırdı, Zeren (2003). “Kitap ve Tezhibi”, *Osmanlı Uygarlığı*, C.2, İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, 864-891.

Tekin, Başak Burcu (2008). *Batılılaşma Sürecinde Osmanlı Tezhip Sanatı (1789-1922)*, (Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.